

І. Л. БУРАК

**КАНКРЭТЫЗАЦЫЯ СУПРАЦІЎНАГА ЗНАЧЭННЯ
МНАГАЗНАЧНЫХ ЗЛУЧАЛЬНЫХ ЗЛУЧНІКАЎ
У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

Злучнікі служаць для сувязі розных канструктыўных адзінак (непрэдыкатыўных – аднародных членаў сказа, паўпрэдыкатыўных – адасобленых членаў сказа, прэдыкатыўных – частак складанага сказа, камунікатыўных – асобных сказаў у тэксце) і пры гэтым афармляюць пэўныя сэнсава-граматычныя адносіны паміж аб'яднанымі адзінкамі. Такія адносіны лічацца граматычным значэннем злучнікаў.

Супраціўнае значэнне ўласціва ўсім мнагазначным злучальным злучнікам. Пры гэтым значэнні злучнікі *і, а, але, ды* аб'ядноўваюць непрэдыкатыўныя і прэдыкатыўныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца адносіны проціпастаўлення або адносіны неадпаведнасці. У аснове адносін проціпастаўлення знаходзіцца процілеглая семантыка суадносных кампанентаў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных адзінак. Злучнік *але* звязвае часцей за ўсё аднародныя выказнікі і аднародныя дапасаваныя азначэнні, а таксама прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа: *Дзед слухае, але нічога не чуе.* (З. Бядуля); *Невялікая, але бурная рэчка пеніцца між скал.* (Э. Самуйлёнак); *Былі звязаны рукі, але свабодныя былі ногі.* (М. Лынькоў)

Злучнік *а* без адмоўя *не* аб'ядноўвае выказнікі, выражаныя дзеясловамі, а таксама прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа. Проціпастаўленне выказнікаў часцей за ўсё падтрымліваецца проціпастаўленнем таго, што абазначана акалічнасцямі або дапаўненнямі, якія знаходзяцца ў складзе аб'яднаных адзінак: *Ён заўсёды мала гаварыў, а больш слухаў.* (К. Чорны); *Працадзень вы ўзнялі, а калгасную гаспадарку занядбалі.* (К. Крапіва) Пры аб'яднанні прэдыкатыўных частак проціпастаўляюцца часцей за ўсё

выказнікі або змест гэтых частак у цэлым: *Пераходы былі цяжкія, а адначынкi кароткія.* (М. Машара); *Пану цівуну варон страляць, а нам спіны гнуць.* (З. Бядуля)

Найбольш ужывальныя сказы, у якіх проціпастаўленне афармляецца з дапамогай спалучэння злучніка *а* з адмоўем *не*. Такім чынам могуць звязвацца аднародныя дзейнікі: *Не агонь і меч выратуюць чалавецтва ад гібелі, а мір, супрацоўніцтва, узаемная павага інтарэсаў адзін аднаго.* (К. Чорны); аднародныя выказнікі: *Яна хацела расказаць, а не даказаць, як цяжка быць актрысай.* (ЛіМ); аднародныя дапаўненні: *Не лёд душы, а боль някучы я ў прэгны кідаю агонь.* (У. Куляшоў); аднародныя азначэнні: *Не з вялікай, а з малой справы вялікі шум ідзе.* (М. Гарэцкі); аднародныя акалічнасці: *На подзвіг, а не на танныя заробкі ішоў зямляк наш, кнігі кладучы на шалі часу, нібы самародкі, з пластоў глыбокіх вымытыя працай...* (А. Куляшоў); а таксама прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа: *Вуліца ёсць, а рэчкі не відаць.* (В. Вольскі)

Злучнік *ды* ўжываецца для сувязі аднародных выказнікаў, а таксама прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа: *Месяц свеціць, ды не грэе.* (Прыказка); *Горкая часам праца, ды хлеб ад яе салодкі.* (Прыказка)

Злучнік *і* самастойна, без ужывання пры ім семантычных канкрэтызатараў (прыслоўяў, часціц, мадальных слоў), значэнне проціпастаўлення не выражае.

Прціпастаўленне таго, што абазначана аб'яднанымі адзінкамі ў сказе, можа быць поўным, абмежавальным і замяшчальным. Поўнае проціпастаўленне афармляецца антанімічнасцю семантыкі суадносных кампанентаў у складзе аб'яднаных адзінак. Такое проціпастаўленне без семантычных канкрэтызатараў могуць выражаць злучнікі *але, а, ды*: *Пісаніны многа, але толку мала.* (І. Шамякін); *Кароткая песня, а гора даўгое.* (П. Панчанка); *Блізка відаць, ды далёка дыбаць.* (Прыказка)

Пры абмежавальным проціпастаўленні адзін кампанент абмяжоўвае магчымасць ажыццяўлення ці паўнату праяўлення таго, што абазначана другім кампанентам. Без семантычных канкрэтызатараў такое проціпастаўленне афармляецца толькі з дапамогай злучніка *але*: *Чуецца смех стомленых, але вясёлых лесарубаў*. (Я. Брыль); *Я прыпамінаю пакоі, але пазнаю іх не адразу*. (П. Галавач)

Замяшчальнае проціпастаўленне ажыццяўляецца тады, калі адзін кампанент замяшчае ці кампенсуе наяўнасць таго, што абазначана другім кампанентам. Такое проціпастаўленне можа выражацца злучнікамі *але*, *а*, *ды*: *Бабуля піша марудна, але акуратна*. (У. Краўчанка); *Раніцай імжыў дождж, а ўдзень выбліснула сонца*. (Я. Брыль); *Рэчка неглыбокая, ды імклівая*. (У. Караткевіч)

Найбольш выразна адносіны проціпастаўлення выяўляюцца тады, калі да злучніка далучаюцца пэўныя часціцы, мадальныя словы, прыслоўі, якія разам са злучнікам служаць для аб'яднання непрэдыкатыўных і прэдыкатыўных адзінак і дакладна канкрэтызуюць адценні супраціўнага значэння. Так, для выражэння поўнага проціпастаўлення ўжываецца мадальнае слова *наадварот*, якое далучаецца да злучнікаў *і*, *а*, утвараючы разам з імі спалучэнне злучнікавага характару, і служаць для аб'яднання аднародных выказнікаў, а таксама прэдыкатыўных частак складанага сказа: *Дзед смяяўся і, наадварот, не злаваў*. (С. Баранавых); *Гэтыя дзве акалічнасці цяпер не ўзаемавыключалі адна адну, а, наадварот, дапаўнялі, надаючы Чубару ў нейкай ступені і амаль абыякавасці да небяспекі, і ўпартасці ў паводзінах*. (І. Чыгрынаў); *У момант, калі каардыната роўна нулю, модуль скорасці максімальны, і, наадварот, скорасць роўна нулю, калі каардыната максімальная па модулю*. (Г. Мякішаў); *Нават ледзь чутнае цакатанне пішучай машынкi за дзвярыма не парушала цішыні, а наадварот, з часам пачало здавацца, што гэта недзе ў далёкім, глухім кутку падае голас цвыркун*. (П. Пестрак)

Зрэдку спалучэнне *а наадварот* можа ўжывацца для сувязі аднародных дзейнікаў, дапаўненняў, азначэнняў, акалічнасцей: *Не рабочы пасёлак, а, наадварот, сучасны горад раскінуўся на беразе шырокай ракі.* (В. Сяльцоў); *Не светлыя, а, наадварот, змрочныя колеры запоўнілі наваколле.* (Б. Мікуліч); *Не ў будынку, а, наадварот, на дварэ было больш цёпла і ўтульна.* (М. Зарэцкі); *Дарога пакрыта не асфальтам, а, наадварот, бетонам.* (У. Шыцік)

Пры злучніках *але, ды* мадальнае слова *наадварот* не ўжываецца, паколькі значэнне проціпастаўлення з'яўляецца іх асноўным значэннем у адрозненне ад злучніка *і*, для якога асноўнае значэнне спалучальнае, *і* злучніка *а*, для якога асноўнае значэнне супастаўляльнае.

Поўнае проціпастаўленне ўскладняецца ўмоўна-аргументаваным адценнем, калі за злучнікам *а* размяшчаецца прыслоўе *інакш (іначай)* або спалучэнне ў адваротным выпадку: *Задача ставіцца так: атрымаеш настаўнікаў і выхавацеляў столькі, колькі накіраваў на вучобу, а інакш ніколі не ўдасца пераадолець тую велізарную цяжучасць кадраў, якая яшчэ існуе.* (І. Шамякін); *Трэба старацца, а іначай нічога не будзе.* (Я. Колас); *Станок трэба адрамантаваць, а ў адваротным выпадку будзе шмат браку.* (С. Баранавых) Спалучэнні *а інакш (а іначай)*, *а ў адваротным выпадку* аб'ядноўваюць галоўным чынам прэдыкатыўныя адзінкі.

Адносіны поўнага проціпастаўлення ўскладняюцца адценнем адначасовасці, калі за злучнікам *а* размяшчаецца прыслоўе *адразу*: *Яна не дайшла да дрэўца, а адразу села на траву пад першым веццем.* (К. Чорны)

Для канкрэтызацыі абмежавальнага проціпастаўлення пры злучніках *і, а, але, ды* ўжываецца часціца *толькі*: *Схавалася сонца, і толькі праз хмары ледзь свеціць прагаліна цьмяна.* (Я. Колас); *Шмат хадзіла па нашых дарогах чужынцаў, а толькі назад мала хто з іх вяртаўся.* (І. Гурскі); *Ён не гаварыў, але толькі слухаў.* (К. Чорны); *Я бачыў цябе, рымскі папа, ды толькі размовы не вёў.* (П. Панчанка) З дапамогай злучнікавых спалучэнняў *і толькі, а*

толькі, але толькі, ды толькі аб'ядноўваюцца аднародныя выказнікі, а таксама прэдыкатыўныя часткі складанага сказа.

Для канкрэтызацыі замяшчальнага проціпастаўлення пры злучніках *а, але, ды* ўжываецца злучнік *затое*: *Няма нарыса, а затое ёсць раманы, п'есы, паэмы.* (А. Александровіч); *Гаспадыня маўчала, але затое ўсміхалася.* (Я. Маўр); *Людзі сталі “жалезнымі” душою, ды затое моцнымі ў жыцці.* (К. Чорны) Такім чынам аб'ядноўваюцца аднародныя выказнікі, а таксама прэдыкатыўныя часткі складанага сказа.

Пры замяшчальным проціпастаўленні за злучнікам *і* звычайна размяшчаецца спалучэнне асабовага займенніка ў форме роднага склону з прыназоўнікам *замест*. Гэты займеннік заўсёды ўказвае на папярэдні назоўнік, з якім ён суадносіцца ў сказе: *Сын скінуў рубашку і замест яе апрануў тэніску.* (Т. Хадкевіч); *Зарастаюць старыя сцежкі, і замест іх пракладаюцца прасторныя новыя дарогі.* (М. Лынькоў)

Замяшчальным адценнем суправаджаецца супраціўнае значэнне і тады, калі пры злучніку *і* ўжываецца спалучэнне *на месца яго (яе, іх)*: *Ляснік высек кусты і на іх месца пасадзіў дзве яблынькі.* (М. Зарэцкі); *Навука зусім вылецела з Насцінай галавы, і яе месца заняў капялюшык.* (Я. Колас)

Прыклады паказваюць, што і злучнік *і* разам з канкрэтызатарамі звычайна звязвае аднародныя выказнікі, а таксама прэдыкатыўныя часткі складанага сказа.

Адносіны неадпаведнасці вызначаюцца не асобнымі кампанентамі, а ўсім зместам аб'яднаных адзінак. Пры гэтых адносінах адна адзінка сваім сэнсам не адпавядае таму, што было б натуральна і заканамерна, магчыма ці неабходна пры той умове або сітуацыі, якая змешчана ў другой адзінцы: *Лабановіч хацеў заснуць і не мог.* (Я. Колас); *Людзі напалохаліся, а ўсё абышлося добра.* (А. Асіпенка); *Пірог свежы, але нясмачны.* (Я. Маўр); *Хачу, ды не магу.* (Я. Купала)

Канкрэтызуюцца адносіны неадпаведнасці з дапамогай спалучэння *тым не мениш*, якое далучаецца да злучнікаў *і, а, але*: *Маці крыху недамагала і тым не мениш не сядзела ў хаце*. (П. Галавач); *Ён не хацеў ісці, а тым не мениш давялося*. (У. Шыцік); *Мікіта злуе, але тым не мениш слухае*. (М. Чарот) Пры злучніку *ды* гэта спалучэнне не ўжываецца, паколькі злучнік мае гутарковую афарбоўку, а спалучэнне *тым не мениш* – кніжную.

Адносіны неадпаведнасці выяўляюцца больш выразна, калі пры злучніках *а, але* знаходзіцца спалучэнне *між тым*: *На дварэ лета, а між тым вада ў рацэ халодная*. (Я. Маўр); *Страшна, але між тым іду*. (Я. Брыль)

Як паказваюць прыклады, пры адносінах неадпаведнасці з дапамогай пералічаных сродкаў аб'ядноўваюцца часцей за ўсё аднародныя выказнікі і прэдыкатыўныя часткі складанага сказа.

Проціпастаўленне або неадпаведнасць заўсёды ўскладняюцца ўступальным адценнем, калі пасля злучнікаў размяшчаюцца часціцы *ўсё, усё ж, усё-такі, усё ж такі*: *Па дзесяць раз вершы перапісваю і ўсё не магу вырвацца з банальных вобразаў і стандартных уяўленняў*. (М. Танк); *Кожны з дней быў непадобны на другі, і ўсё ж няўлоўна падобны*. (У. Караткевіч); *Цяплынь даўно забытай ласкі праіалясцела стараной, а ўсё жыве лясная казка, якую склалі мы з табой*. (А. Звонак); *Слаба разбіраюся ў навуцы, а ўсё ж такі люблю чытаць*. (З. Бядуля); *Маці хворая, але ўсё ж устае*. (П. Галавач); *Мне страшна, але ўсё-такі іду*. (Я. Колас); *Кожны дзень хацеў прызнацца, што любіць яе, ды ўсё адкладваў, не асмельваўся*. (В. Хомчанка) Гэтыя часціцы надаюць паведамленням розную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: часціцы *ўсё, усё ж* узмацняюць уступальнае адценне, часціцы *ўсё-такі, усё ж такі* надаюць уступальнаму адценню большую катэгарычнасць. Без часціц *ўсё, усё ж, усё-такі, усё ж такі* злучнікі не могуць перадаць значэння ўступальнага проціпастаўлення або неадпаведнасці.

Уступальнае адценне можа канкрэтызавацца таксама прыслоўмі-часціцамі *ўжо* і *яшчэ*, якія ўваходзяць у склад адной з аб'яднаных адзінак і размяшчаюцца за злучнікамі *а, але, ды*: *Усяго некалькі крокаў прайшлі яны, а ўжо непрыемныя перашкоды.* (Я. Маўр); *Сталы чалавек, а яшчэ брыкаешся.* (Я. Брыль); *Дождж шуміць, але ўжо сціхае.* (К. Чорны); *Снег сыплецца, ды ўжо не гэтак пачэ, а ручкі, бадай, і зусім не мерзнуць.* (Я. Брыль) Калі гэтыя канкрэтызатары знаходзяцца ў кожнай з аб'яднаных адзінак, утвараючы суадносныя пары *ўжо... яшчэ, яшчэ... ужо*, тады ўступальнае адценне праяўляецца больш выразна: *Яшчэ зялёны ліст дубовы і не надумаў медзянец, а ўжо шпакі вядуць размовы кудысьці ўдалеч адляцець.* (П. Броўка); *Гаспадар ужо ўстаў, але яшчэ не снедаў.* (М. Зарэцкі); *Сляды гарачыні яшчэ на тварах носім, ды паплылі ўжо дні ў залатую восень.* (П. Панчанка)

У спалучэнні са злучнікамі *і* часціцы *яшчэ* і *ўжо* афармляюць далучальныя адносіны. Часціца *яшчэ* сведчыць аб тым, што пералічэнне або ўдакладненне заканчваецца дадатковымі, але надзвычай важнымі з'явамі або падзеямі: *Паказалася прынадная мясціна, і яшчэ не абжытая.* (Я. Маўр); *Паветра трэснула, як шкло, і яшчэ доўга сыплецца аскеп'е.* (Б. Мікуліч) Часціца *ўжо* ўзмацняе выразнасць эмацыянальных, валявых і сэнсавых значэнняў выказвання: *Рэчаў другіх людзей, акрамя тых, што належалі гаспадыні, у хаце не відаць было, мусіць яна жыла тут і праўда адна, і ўжо не першы год.* (І. Чыгрынаў); *Тады іду я ў лес нядбала, каб не мазоліць воч людзям, на мох валюся дзе папала, і ўжо я з пушчай сам на сам.* (Я. Купала)

У радзе выпадкаў проціпастаўленне або неадпаведнасць, аформленыя з дапамогай злучнікаў *а, але, ды*, могуць ускладняцца спалучальным адценнем. Прыслоўе *ўміг*, якое ўжываецца пры злучніку *а*, надае адносінам неадпаведнасці адценне імгненнай паслядоўнасці: *Глядзіць ласкавымі вачамі, а ўміг у процьму штурхане...* (Я. Брыль) Спалучальнае адценне ў плане адначасовасці нярэдка адцяняецца наяўнымі пры злучніку *але* спалучэннямі ў

той час, у той момант: *Ляснік снедаў, але ў той жа час пра нешта думаў.* (М. Зарэцкі); *Чуліся галасы, але ў той момант на іх проста не звярнулі ўвагі.* (К. Чорны) Падобнае адценне афармляецца таксама спалучэннямі *разам з тым, разам з гэтым: Кароткая, але разам з тым слушная парада ўсхвалявала каваля.* (У. Краўчанка); *Панна Марына мела перавагу над Ядвісяю ў характэве, але разам з гэтым Марына ўступала Ядвісі ў разнастайнасці праяўлення жыцця.* (Я. Колас) Прыслоўе *пасля*, ужытае пры злучніку *ды*, адцяняе і ўзмацняе паслядоўнасць змены дзеянняў: *Збожжа буйна зелянела, ды пасля пасохла.* (К. Крапіва)

Для злучніка *і* спалучальнае значэнне з'яўляецца асноўным, таму аформленыя з яго дапамогай адносіны проціпастаўлення або неадпаведнасці набываюць спалучальнае адценне без ужывання падобных семантычных канкрэтызатараў.

Такім чынам, канкрэтызацыя супраціўнага значэння мнагазначных злучнікаў у сучаснай беларускай мове ажыццяўляецца з дапамогай пэўных часціц, мадальных слоў, прыслоўяў, спалучэнняў слоў, якія спрыяюць больш дакладнай перадачы розных адценняў адносін проціпастаўлення і адносін неадпаведнасці. Некаторыя семантычныя канкрэтызатары ўжываюцца з кожным з мнагазначных злучнікаў *і, а, але, ды* (часціцы *толькі, усё, усё ж, усё-такі, усё ж такі*), пераважная большасць – толькі з некаторымі (мадальнае слова *наадварот* – са злучнікамі *і, а*; злучнік *затое* – пры злучніках *а, але, ды*; спалучэнне асабовага займенніка ў форме роднага склону з прыназоўнікам *замест* – са злучнікамі *і*; спалучэнне *тым не менш* – са злучнікамі *і, а, але*; спалучэнне *між тым* – са злучнікамі *а, але* і г. д.). Гэта тлумачыцца семантыкай саміх злучнікаў, якая прадвызначае магчымасць іх спалучэння з пэўнымі канкрэтызатарамі. У выніку ўтвараюцца спецыфічныя сродкі сувязі, якія не толькі аб'ядноўваюць розныя сінтаксічныя адзінкі, але і наглядна адцяняюць сэнс увасобленага ў іх паведамлення, ажыўляюць мову мастацкага тэксту, надаюць ёй натуральную прыгажосць і арыгінальнасць, яркасць і выразнасць, дынамічнасць і камунікатыўную дзейнасць.